СЕЛО ЯК МЕТАФОРА

Тільки не любив ото, коли батько стане й дивиться, як він товче поросяті. Ну не знає, що зробив би, але ж то така злість, що й у думці не було заподіяти батькові лихо. Вони собі йнакше й не думали, що — батько хворий, тому цю злість можна було пояснити й батьковим колишнім офіцерством, — а то ні: не може напевне сказати, але щось таке в голові крутилося, мамині буцім слова. От за це саме його офіцерство. Ну не згадає. Але якби ж то тільки й думок що про це; нема йому й так, кажи-но, роботи? Товчи цьому поросяті по три рази на день. "Він з того офіцерства такий прийшов, — хіба, може, так, — і до хазяйства руки не дуже лежали". Але ж ну що тут, як мама десь спересердя була сказала, й щось зовсім інше думала, але, бач, якраз найшло, що вже терпіти не мала сили. "Він на тій службі розбалувався", — або й так. Взяти до прикладу, то мамині слова не дуже чогось там багацько пояснювали, це спробуй тако уявити, як та служба розбещує, але все, що в його душі назбирувалося й просилося мовою у такій формі, що тільки дорослим властива (от коли про щось хочеш сказати одним-двома словами, як це чутно од людей, скажімо, те ж слово перестарок, почуте цеї зими на базарі, — забувся, чи до людини воно стосувалося чи до тварини, і вже так кортіло про себе подумати як про перестарка), було неминучим виявом і його ж дорослості; бо помічав це осьо і в своїх рухах, коли замішував поросяті, — така аж радість бувала,

що кропива, покришена й розпарена у картоплі, зовсім-бо не пече, ну то й поросяті ніякої шкоди не зробиться. А що вже на людях слова з нього не витягнеш, то це тобі не дорослий, кажи-но. Траплялося, отож, і йому долучатися до цього дорослого світу виношеним і виболеним словом, яке вбирало тільки його досвід, й це слово випадало промовити хіба от у присутності матері, людини, яка могла його зрозуміти чи втішити. "Я такий лихий на батька"; й слова людини були продовженням у формі того ж таки слова-символу: "То що ж ти зробиш". Іноді долучалося ще одне слово, яке з невідомих причин робилося для нього аж зайвим, вносячи ноту жалоби — "сину", — й коли йому доводилося

почути "то що ж ти зробиш, сину", непевно якось зринало в душі роздратування, після якого неодмінно приходило усвідомлення легкої поразки. Тоді материна сила немовби перемагала його, й він мусив хоч як усвідомлювати, що він син цеї жінки і що за нею завжди буде право втішати його; тому й благав так часто в думках людину не доточувати слова "сину", щоб не завдавати ще більшого смутку його душі за того часу, коли він прагнув бути дорослим. Таке само-виправдання було досяжне, бо в іншому чомусь його проймала непевність або й страх. Але це такий страх, що можна було щось передбачити. Вгадати, навіть до слова. Навіть — коли це станеться. Але ще не осьдо-го, коли він обшкрябував руки од картопляної каші об край банячка, — в ньому не зникала злість, що батько дивиться. Було одне спасіння, й хоч зрідка воно рятувало, але хоч так міг висловити свій мовчазний протест, бо вголос то не випадало сказати, — пересипаючи картоплю у відро з посіченою лободою, повернутися до батька спиною. Наче аж у горлі стоять ці слова — "Ну чого ви дивитеся?" — готові зірватися на крик, але перша злість десь дівається, вгамована втечею од батькового погляду; а вже другій злості то сама обставина раду давала: повернувшись до батька спиною й низько схилившись до відра, він не тільки позбавляв батька можливості спостерігати за роботою своїх рук, але й собі затуляв світло з вікна. Ось уже батько занепокоївся, не усвідомлюючи зумисності його дії, обидві руки засовує до кишень і обходить його з іншого боку, од дверей, бо біля скрині недуже й пройдеш. Що сутінки за синовою постаттю, то батько аж нахиляє голову, щоправда, нітрохи не зрушуючись своєю худенькою рівною

постаттю, й далі спостерігає. І надійде та незбагненно коротка мить, коли він одважується підвести очі на батька й своїм поглядом, у якому стільки муки, готової ось-ось перетворитися у якесь слово-символ, зустрінеться з батьковим — безпорадно-невтоленим, з неусвідомлеиим подивуванням (що це, що я нічого не бачу!), повним того жагучого прагнення проникнути в саму суть будь-якого дійства, хоч би й цього товчіння картоплі, до чого він був неспроможний сьогодні, вчора ще, й не буде спроможний усі кілька наступних місяців свого життя, коли собою не володіє. Треба було ще зробити цей рух, й він його неодмінно

зробить, у якому змішається все: і загнуздана злість, і радість від того, що може рухатися, що в цьому є потреба, що зникне ця гнітюча тиша в кухні, де тільки й звуків було, що дзенькне дужка об нерівні краї поросячого відра, через що й звук той приглушений, аж м'який; й він аж смикнеться у легкому пориві, підчепивши відро мало не одним пальцем, — але батько, мовби чатуючи на цей його небезпечний рух, вчасно відступить на один крок, пропускаючи його до сінешніх дверей. І він встигне побачити батьків погляд, мовби той самий погляд німого, що дослухається до чиєїсь мови й вдивляється в обличчя того, хто говорить, але вже й трохи інший, насторожений, спрямований безвість куди, й він ударить мізинним пальцем вільної руки по клямці, щоб не обвезяти всієї ручки, й провалиться у темряву сіней, пройде в тій темряві по глиняній долівці, не забуде нагнутися під драбиною, й так, нагинці, налапуватиме клямку, не боячись уже торкнутися до неї всією долонею, ще вогкою від картопляної каші; й там що — пройде коморою, де зовсім не видно од світла, яке потрапляє у дірочку для курей і крізь щілини в ляді, такою ж само земляною долівкою, от тільки невимащеною, відімкне — на дротику — вузенькі двері й почує, знов у темряві, яку звеселяє трохи світла з каламутної шибочки аж під стелею: порося жде. Його з їжею. Й хоч вік тут простій, зіпершись об перекладину, яку не раз доводилося знанова прикручувати дротом, бо це рило де хоч дістане, й спостерігаючи за цією нещасною кнурячою спиною, яка нічого ж такого не винувата, просто діждалася своєї пори, й ніякою силою її не одтягнеш від корита. Не було хіба такого, що вдарив би чим попало по цій твердій, як держално, й упертій спині, що й з ніг звалить, добиваючись свого, — а всеоднак не мине тебе вертатися знов у хату, до батька. Він пробував згадувати ті кілька слів, давно створених батьком як слова-символи, й хоч кожного разу це могли бути інші слова, та перше рідко коли опускалося в батьковій мові, за нього, це перше слово, він був певний. Сину. Але більшою мукою було вгадувати наступне чи наступні слова. Диво: аж якось малішала ця поросяча спина, кудись у таку глибину поринав поросячий карк, біліючи безпорадно у скупому світлі з тієї глибини, аж хотілося говорити не так: "Спинка моя бідненька, я ж тебе часом сапилном штовхав, коли гній вичищав, карочок з ріденькою довгою щетиною, наїдайся, бо це ж аж до вечора вже". Що ближчала

розмова з батьком, то щодалі розросталися ті слова-символи; він здогадувався за їхній зміст, міг тако про себе ворушити губами, наче промовляючи той зміст. Але що перше мало бути сину, то так. Він тут не міг закинути батькові, що навіщо ти мене жалієш, я й так, якби міг, то пішов би, але ж тобі цього не можна, нащо ж ти мучиш себе і мене. Оце то братіка маєш, кнурця цього, — голови не звів, поки він вибирався з хлівчика, — о, може, це тепер, коли він защіпав на клямочку двері, бо щось втихло над коритом. Він з радості якоїсь штовхнув двері назад, але кнурець не подивився, то просто од подиву, що так швидко доцямкався до вчорашньої ще їжі на дні, зупинився, розмірковуючи над хитрістю свого хазяїна: хто ж так робить, не вибравши старе, насипати нове? Але, видно, пробачив господареві таку нетямковитість чи зумисність; нічого, я й тепер не торкнуся старого. Що відчинялися знову двері, кнурець не помітив. У хаті він зустрів непередбачене. Батько тримав пляшечку в кишені сукняного, не військового вже, галіфе, — це наче збирався сам кудись іти, у що було так мало віри. Якийсь це був зовсім інший батько, з таким веселішим, аж зовсім добрим поглядом, от тільки хіба ця риса одна псувала обличчя — такого улесливо-винуватого вигляду. Хіба він синові що погане сказав. Чи зробив. Такої розгубленості своєї він міг чекати, але щоб це довелося самому немов жаліти батька й приховувати таку небажану аж зневагу, — не так до батька, як до обставин, що змушують іх обох перебувати в цьому нестерпному стані, — ну, це щось нове раптом відбулося в їхніх стосунках, у всенькому його невеликому житті. У всенькому світі. Біг би, просив — для

батька, для їхньої наче сім'ї; щось збрехав би, як це вже робив, принижувався б, аби не відчувати в собі цього жалю, цього болю за батькове приниження. Й хай тепер хоч як пролунає це слово — як грім, як благання, як шепіт, наказ навіть, — він уже не злякається нічого. Аби тільки щось пролунало в цій великій хаті, щоб уже бігти, втікати, не бачити. Сину, збігай. Добре, він побіжить, скаже Клікмаїрші чи Ліді Порохнючці, що батько потім віддасть. Осьо він скоро піде на роботу. Пляшечка якось так швидко перебралася до його рук, але батько ще не відпускав її, пробуючи, чи міцний паперовий корок: отако його, отако, щоб не виліз. Батько такої пори знав замикатися; ось він став поза двері

на вулиці й чує, як шарудить і в якому місці батькова рука, шукаючи засувки, а потім уже залізо тернеться об дерево, далі — об металеве вушко; ще ляпне голосно клямка на хатніх дверях, і вже не чутно батька. Він десь ховається аж у тій кімнаті, щоб ждати. А йому треба зробити крок назустріч цьому великому світові — з цегляним будинком на дві половини, з базою та церквою через дорогу; а потім ще перейти містечко, на якому цієї обідньої пори можна зустріти кого хочеш, навіть тих жінок, до яких посилав його батько. Але що ця дорога; він знав її до найменшого; взяти хоч це подвір'я, між аптекою та їхньою хатою, де вони з Петром Андрійцем і Славкою Колоднюком грали у ножика. Став боком у хвіртці, щоб видно було на містечко; тамо плиг через канаву, перебіг шосе й ще одну канаву, за якими завжди такий таємничий, аж страх іноді бере, світ емтеесівський. От ще ж було, коли його мама трохи робила там чи тітка Параска, батькова сестра, то й йому не страх бувало навідуватися, — як господар же ж увіходив на те дворище з майстернями, гаражами. Але осьо й мама стала на нову роботу в лікарні, а тітка Параска поїхала десь наймatися до старих хазяїв у їхньому з батьком районі (хоч пенсії там то якої вона заробить — вже-ек), — тож тепер і не рипайся; чогось немов і сторож подивиться якось не так, буцім ти хочеш украсти щось. А то йому не відомо, як той дурненький страх у собі вгадувати, г-ой, хоч би тамо мовчали, як не знають. Оцю-го ж куценьку вибере собі паличку, бо тоді не так далеко од тину буде, — хай хтось подумає, що це його така робота. Стулив коліньми бідончика, а під ліву пахву заховав пляшечку, обгорнуту газетою, — батько так гарно вміє, що й не подумаєш збоку, — й тернув з раз патичком по штахетах. Задеренчало. Диво, що й на емтеесі тихо — обідають же дядьки по хатах, й отуди їм ця музика на подвір'я піде аж така голосніша, що ніде нікого нема. Поприходять з обідів, а воно їм ще гратиме не перестане. Це хоч би й хто наскочив, то він хіба не знає, як відказати, — оввa. Це в них така з хлопцями гра називається, "на ребрах". Де ти тепер почуєш таку, сказати по-писаному, народну музику, — осьо вони тільки й грають; то на свисточках-півниках, то на сопілочках з бузини чи верби. А це ще такої знають, на штахетах. Постають вряд; один вище бере, той посередині, а кому — то припадає вести ноту низом. Отак і виходить: горою-низом-серединою; хто не

минає ні штахетки, кому по двох ударяти, через третю, а котрий — вибірково пробує, бо не кожна тобі штахетка однаково зазвучить, є горбата, є тонша, є з дірочкою у зо двох місцях — сучки повипадали. Та що там казати. Не було б це, думаєш, балачок, якби хлопці повзнавали, що він сам собі грав на всіх нотах, — а то б він їм так і сказав. І став угавати цей холод у грудях, — після перших ударів, знаття добре було, куди задні звуки доходили, — до Порохнюків, а передні — то чи й не за церкву, аж до магазинів. Тепер ще забере бідончика з-поміж ніг, щоб кілька лат пробігти, творячи на штахетах безперервну музику, й тоді вже неодмінно усе тіло скидає із себе не те що страхи які, а й радість таку викликає, що на крик переходила, — й чого б він у гурті з хлопцями не зробив нізащо, то тут само виходило; прості слова, які й так могли вимовлятися, скажімо, в шепоті чи в голоснішій мові, робилися немов піснею, але ж то така пісня, яку не дуже й де заспіваєш, на сцені чи там по радіо, вона більше нагадує такі пісні-оповідання, на які його, може, штовхнув батько. Бо хіба це не він колись приводив до прикладу, як співають інші народи, ще й сам же так неголосно, одхиливши голову набік, з якогось великого дива виспівав: "їду на коні, бачу козу, коза пасеться, хмари по небу пливуть, сонце світить". От би й тобі таку пісню, але виходило трохи інше, аж гарніше: "Чого ж це ви, жіночки, та й добренькі, як поприходите до меї матусі, то враз веселенькі, а потім знов як-то зленькі; батькові горілочку цідите, ге-е-е-нькі-і..." Не вистачало до цього прикладу ще якогось слова, щоб так само закінчувалося, на "енькі". Ну та й пісня просилася трохи інша, бо тину вже не ставало, хіба трошечки його було впоперек, щоб до церковного

муру причепитися, а по біленій цеглі що вже то за музика буде, цього патичка хоч викидай. Одважитися на таку муку: долонями чи хоч пучками продовжити собі щойно складену пісню, — у п'ятах аж озивається це сухе шерхотіння шкіри об вапно, й то чим болючіше буде пальцям на цій цеглі, тим жаданіше буде наближення до іншої ноти, ледь чутної, але дуже хвилюючої, що аж слова не всякі підійдуть до речі; пальці перебираються трохи вище, на гнуті залізні палички, з яких виходили тут візерунчасті зі строгим повторенням у кожному просвітку між цегляними бійничками плетива. Проте як не пробуй, а виходило

десь тако: нижня-верхня ноти, середньої не траплялося — якщо рівняти уже до емтеесівського тину, який верхом водно йшов з церковною огорожею. Та й хіба хлопці повірять у таке нове відкриття — що можна й на мурі грати? Але хоч яка та їхня віра чи неневіра буде, хай вони хоча б і попробують, та втіхи такої нової, як оце, вже іншого разу не буде. Й що ж, не диво, скажеш, — от-ці ворота тобі переб'ють геть усе, бо не будеш то їх займати; ще якась баба йтиме згори від церкви, а ти — виграєш тут. Оббіг аж з вулиці церковні ворота, маючи надію дограти ще на дальшому відрізку муру, — але й те диво, що жаданий перехід од цієї, церковної, ноти до іншої, сказав би, базарної, не відбувся. Аж мусив сахнутися уздовж муру трохи назад, — рука, обмацуючи останній на розі камінчик, що їх кілька, де вище, де нижче, випирало з кута, не так добре припасованих на той бік муру, що повертав угору одразу, відгороджуючи церковне дворище од першої з цього боку хати на містечку, зірвалася у порожнечу. Базару ж то не було. Не стало. А був такий гарний тинок, що на ньому музика —■— як музика. Десь би іншого разу, щоб не з цим тином так, хіба б побачив далеко аж на все містечко, — йшов би, та й. "Перейди-но цю доріжку, я тебе втоплю". Оце-то заспівав, й губи не ворухнулися. Які ж це такі ще пісні можуть бути, що самі десь беруться, аж ти не хочеш до них ні краплі подумати, а вони народжуються й дуже ж хочуть жити. Й що дурніше таке вродиться, то довше й пам'ятається. От би знаття — може, це такі є пісні в душі, ще ненароджені, а люди бояться собі признаватися до цих пісень, то вони що ж — раз ви такі, то нате вам. Самі собою проспівуються, коли тобою десь поведе. А ще б отако. "Обійду я бабу горою..." То це вже щось як вигадане, бо про що ж іще інше подумаєш — от про цю бабу, он вона серед розваляного базару, — це ж тобі таке торгування, що ні стати, ні сісти. Але бабі клопоту мало; їй місця вистачило на тому одненькому стовпчику після розори вмістити зо п'ять яєчок у білій хустинці. "Мої яйці найкращі", — знали всі, як вона хвалила саму себе. Він після всього того страху з цією музикою аж сам побачив, що можна й когось пожаліти на цей час, бо геть не боявся ані баби, хоч вона й мала на нього серце за те витоптане картоплиння, ані ондо тих жінок, шо їх скілька стояло навпроти колишнього молочара, — найтяжче було перейти дорогу саме біля тих жінок, бо там були такі, що знали за

нього. Але й тим робота дивитися на цю бабу причинувату з яйцями серед колишнього базару. Й десь таке сонце взялося навпроти цього горбка над горою й так його пригріло на одному місці, звідки не міг зрушити через свої нові перелякані думки, й аж усинав серед цього містечка, наче б пам'ятником якимсь ставав недалеко від баби ("Ото буде на все містечко два пам'ятники стояти"). Відчути то він відчув якісь нові звуки в собі, наче пісню джмеля, навіть знав, що йому далі робити, хоч слів до мелодії не знаходилося ну ніяких, і це вже було не його бажання до руху, а воля якась од того гуртка жінок біля молочара. Це йому теж така оборона од цілого світу — й собі роздивлятися на цього другого пам'ятника біля стовпчика, на бабину безпорадність та й розпач. Якби ж хоч знати якоїсь мови трохи тієї жіночої, він би й собі долучився до неї своїми думками, й щось би гукнув, мовби не тільки од себе, цій бабі. Й може, ті жінки, далі тамо, пожаліли б його з цею ношею, не зайняли б посеред широкої вулиці; це далі — вулиці, чи то — аж трьох вулиць, а тут — серед майдану, одна тільки мова йому залишилася й ноти одні — така несподівана звідкись джмелева музика, коли ти сидиш чи стоїш серед трав, а він водить і водить коло навкруг тебе, мовби лякаючи, що нікуди не пустить; сиди мені, бо вкушу. Ото вже ж він буде дивуватися по-джмелячому на цю бабу, як стане раз трохи вище цим горбиком з повивертуваними стовпчиками аж попід хати, подивиться далеко на жінок, а потім з усієї сили як подивиться на бабу, щоб знала, що всі на неї здивляються, — може, це йому на перше якесь виправдання порахується. Що вже не страшко якийсь через свого батька, а такий, як усі люди, візьми хоч цих містечкових: уміє балакати по-їхньому, дивитися, а думати, то

хіба ні. Дивіться-но, жінки, як він це коло горою зробить, — поза бабиною спиною аж до муру відбіжить й трохи стане. А то якби не такий встид, що ці жінки на містечку, він би й на одній нозі обстрибав ще з одне коло, хай би бачили. Зиркне на бабу ще з цього боку — диви, яка пишна! "Нащо ж це вам яйця продавати", — гудів джміль од кам'яної стіни ще більшу до прикладу пісню, позичаючи собі з цього якоїсь утіхи: а то вони "їден, — сказала б баба, — з другим" на таке годні? Добре ж він чув тітчині Маріїні слова од молочарні, — а що вона очей з нього не

зведе, хоч і до Ліди балакаючи, то в цьому він собі не дуже охоче признавався: хіба це така була помилка, його танець, навколо баби, що вони більше до нього вже діла почала мати, а не до баби? Не хоче вона тепер ніякої роботи після ферми, думала, донесе мішечок якогось непотрібу, але треба було цього Василя на ту пору. "Або скидай мішка, або — щось скажу тобі на вухо". З халєри! Які ж вони всі однакові, їм більше й мови нема, як за це. Тепер джмелеві й пісня не складалася ніяка, хай хоч і над купкою яєць кружеляю, — одпустимо його. А далі вже треба було йти й не минути очима тітчиних очей; він мусив витримати цю муку, аби тітка знала, що він тоді не збрехав, обіцяючи не робити цього. Але чого ж це вона виправдовується серед усього містечка як-то перед ним, а не те що просто розказує Ліді за себе; що Ліда вже така здорова жінка, хоч і школярка, — то їй можна чути, але хіба й він до такого доріс, що має право на їхню увагу й якесь, може, слово... Невже йому за цим разом таке пробачення за той гріх, коли тітка Марія, у піснях його чи думках просто Марія, застала його у тій аж третій кімнатці їхньої великої хати за перевдяганням? А що ж міг їй сказати — що роздивлявся на себе? Це він перевдягався. Тако ще перед матір'ю соромно ніколи не бувало, як перед Марією. Куди ти тепер подінешся, як вона знає про тебе. Чого там боятися — вона така жінка, що нікому не скаже, навіть мамі, але того й важче бувало, що знає вона одна, й чим більше часу минало з життя на цьому містечку, то легше ні в чому не ставало. От якби десь когось не стало — чи його, чи її, хай би кудись поїхала, — чого їй самій у селі товктися? — тоді прийшло б це звільнення, скинувся б з душі таємний гріх. "Пообіцяй мені, що ти ніколи цього не робитимеш", — от де слова її, спробуй хоч заспівати, то мови такої не буде, щоб хоч слово котре нотою вивести, неодмінно треба їх говорити. Яких літ кілька назад, то він і з-понад цього гурту вкрунувся, оббіг би, не питай, з якою радістю, що про нього нічого такого не знають, а це, як не крутися вже, не мине. Якось йому й не приходило зразу, чого тітка у цей рік слова жодного не казала, як це бувало раніше стосовно його гріха, — але ж диви! Переходило більше на мову очей: ти мене не обдурив ще, відколи я тебе тоді застала? Яка ж це тепер потреба приймати йому Маріїне виправдання; чи що вона сама цього так хоче. Хіба вона, така здорова жінка, потребувала коли якої втіхи, —

чогось більше до неї бігли за радою. Ну, розказала б йому Ліда в школі за цього мішка з прілою гичкою, то йому б не всеодно було? А тепер же сама Ліда чує, як це до нього мовиться. Що вони всі подумають, як повзнають, що Марія Сікорська йому розказувала за гичку. Думав, пробереться цим боком, де магазинчик на високому фундаменті, — наче йому до криниці до Січкаревої води напитися, а так буде з руки у вуличку до річки звернути, щоб берегом до хрещеної; або й так, Солом'яною, — на одно вийде. Але ж якби не це поглядання у його бік, аж мовби припрошування — ходи постій з нами. То що ж вони хтять з нього, мало й так їм — скільки праці було йому пробратися з-поза баби аж до крамнички. Та добре-добре, й він це за сміх може взяти, що Марія так виправдовується перед ним. Нічого ж такого і в думці не мала до того Василя — вона кому хочеш розкаже, хай знають. Чого вона має червоніти. Та хоч би ця Ліда не так, — дивився він уже на їх обох, — а то ставить очі: а бач. Міг він собі захотіти, то ще не так укрунув би: чого це він перед ними винуватитися буде, — але що їх смикнуло за його пісні чіпати, він цього не витримував. А то ж що: "Як Ліді написав вірша, — знов на повний голос кудоюсь увіходить йому в душу ця немов інша, не його, сказати вже, жіноча пісня, — а мені то не хочеш", — з блеску втікав би. Й видно ж так добре стало посеред містечка цю жінку Марію, що вже з якимсь добрим сміхом до нього далі повертається, не дає йому й кроку ступити без своєї уваги. Якої ж їм пісні ще треба, коли він тільки одне слово поставив би найбільшими літерами. Ось хай вона ще зробить оте, таке непомітне для інших, що стало для нього глибоким символом усього чогось жіночого, що й до мами це можна прикласти, й до іншої котрої жінки: терне, мов

ненароком, у вирізі плаття, пошитого його мамою, аж палець занурюється десь глибше, за виріз, куди погляду не стає проникнути, і цей палець, так само легко, мов здійснюючи якусь звичну для себе роботу, опиняється біля її обличчя, торкається носа, аж потім, присоромлений такою нахабністю^ метеликом припадає до верхньої губи, надаючи обличчю глибокої такої замисленості, — те слово десь виринає з самої землі, ним чути од розхлюпаної біля криниці води: Марія. Хай там сміються собі, як хтять. Він уже в вулиці, помінявши руку на

бідончику, додумає собі за все інше, щоб воно його не так мучило цілу дорогу. Не страшно вже й повторити цей Маріїн жест — рукою од грудей до обличчя, — десь і йому прийде той запах, якого він так боявся й народження якого, що було ну несправдешнім, чекав. Та на розум твій, — вона ж його тоді довго й не мучила, така розумна жіночка, причинилася дверима з тієї, більшої хати, а звідти він чув переляканий, знищений, мов під час боротьби з хлопцями, коли неминуче опинишся "на лопатках", її голос — наче вона нічого не бачила й, ще не ввійшовши, допитувалася, чи є хто в цій хаті. Вона сама собі найшла готове до примірки плаття, осьдо воно на великому ліжку розкладене на подушках. Що немає його мами, то наче незручно, але ж це не сама вона в хаті, з дозволу цього меншого господаря собі приміряє. Отож довелося й йому вилазити з цеї схованки на ліжку в куточку, виходити з мовби її, Маріїної колишньої кімнатки, — тими тремтячими пальцями, вологими од недавнього доторкування до свого тіла, защібувати їй на спині замочка, куди їй самій незмога було дістати. Але навпроти хати, де Вера Німа жила зі своїми старими батьками, біля самих воріт хати, якої, знав він тепер, не минав його батько, — нагнувся, щоб заховати пляшечку в бідончик, і немов за цим рухом набрався такої сили, що геть йому й зовсім не кортіло в той бік, на містечко, оглянутися. Побачити, що там ті жінки, дивляться чи так стоять. Але хай би дивилися навіть, то й що; коли в нього осьдо така думка страшна народилася, що ніякий погляд (хоч би й усі ті, кого він теж боявся темними вечорами, — геть, ну геть усі, ким лякали) не владний був перемогти страшність його думки, — а ці далекі погляди жінок то й поготів. Боячись іще подумати свою думку так, щоб вона йому стала видна, він уже радів з якогось такого знання про давність цієї думки; того й не такий йому був той страх. Володіючи нею як зброєю проти чужих страшних поглядів, він її відшукував у собі як щось добре й тепле, навіть пробував руки кудись до тіла дотуляти, але ж не знаєш, де вона ховається, й руки, то одна, то друга, знаходили старий шлях до кишень — чи в штанах, чи в бобці. Якби мені батьком побути, — нарешті признався, ступаючи на якусь іншу дорогу, назви якій ну не дав би, бо це й берег міг бути, й понадберегові городи з іще видними ямками з-під картопляних кущів. І це він наче помагав комусь, гребучи тісно до землі черевиками, щоб ті

ямки мілкіші робилися абощо, й так само він міг гребти цю берегову траву, подекуди геть сухувату й таку слухняну, аж чути, яка вона, — йшов би він не цими заплутаними стежками, десь ближче до тиші, до всього мовчазного та страшного, а рівно ступав би дорогою, нікого не лякаючись, ще й вітався б, не дуже повертаючи голови, й так знаєш, що й до тебе повітаються й довго не дивитимуться, — ну таке звичне вітання: кив головою, знов за щось своє береться, а десь тако надвечір у хаті буде мова, що бачив Грицька, казали, буцімто він у лікарні під Житомиром й т. д. Проте ж йому краще цим низом, бо видно звідси усю долину на південь, поза річкою, й Лису гору аж трохи немов на схід, а ту одну вулицю закусилівську не дуже й сприймаєш, усе думаєш, яка ж вона закусилівська, осьо ця, коденська, з горба перебігла мостом на той бік й простяглася аж до гори, поставивши далі високі тополі, бо хатами не діставала, й та крайня хата чия — його хрещеного Миколи, що вони з батьком не раз посідають обідати, а його посилають яйце внести; та й ця, горішня, вулиця, якою пішов би його батько, так само йому видніша, й ще видніша, ніж якби він йшов нею; а ця осьо його, м'яка, дорога аж виповідає, що казати наприкінці шляху, — шепотів він і цій дорозі, й тому, що його не мине попереду: "Бачиш, дорого, ти такими словами кажеш, наче більше од батька перейняла, якась ти послухняніша для нього, — що це він більше тобою ходив, та й того?" Але треба було одсилати батька назад з того півшляху, де він так важко йшов на очах усього села, бо що це за зустріч вийде тамо у ярку: він-батько зішкутильгує з вулиці, а він перелазить канаву й собі стає у ярку-вуличці. Й це ж треба: що так вільно йому було увесь бачити світ очима й ще чимсь, про що й не скажеш тако словом-двома; й от мало одного разу про щось подумати чи на

щось глянути, то й удруге подумаєш-глянеш, така воля наче у цих берегах, де й людину не дуже то побачиш, наче вони знають, як йому треба побути самому з цього боку села. А тут вже про яку волю мова, коли треба стояти у цій канаві й чекати себе-батька. Та ще ж не думай кудись так дивитися, про інше що думати, бо в цій глибокій вуличці тепер тільки щось одне, називай його хоч очима, голосом; й про ці очі думаєш, що в них треба дивитися, й про це тіло думка — що воно хворе.

А голос долинатиме, і ще не чуючи його, голосу, першого звуку, вже чутимеш єдине слово, яке не те що лякає, але робить тебе вже не іншими очима, тілом, голосом, а тими очима, тілом, голосом, про які думав допіру й які так важко ти сам наближаєш до себе з того верху маленької вулички, — кажеш сам собі .сину, знаючи, ким воно мовлене, серед глибокої вулички, й злість, що недавно осьо брала й виривалася проти когось, тепер могла бути злістю й проти самого себе. А ти тако ще раз розізлися на себе, — співало йому у бур'янах, аж він цей спів називав піснею бур'янів, а сам думав, що це як уже бур'яни будуть йому підказувати, то що воно далі буде у цьому світі, — ще й ще, та й побачиш. А то він не знав, що не така злість, коли вона десь береться на самотині, й далі хоч злістю її називай, хоч не-злістю, вона й не триватиме довго, ти аж забудешся, що це до тебе навідувалося. Але ж це, нове зовсім, після злості, страх, чи як його, — цього то він боявся більше, бо воно надовше вступало у нього й, бувало, навіть біжачи, не позбуваєшся його, — він собі просто зовсім не називав — боятися самого себе. Та що ж, не знав би він цієї дороги, то тоді інше діло, а так вибереться з канави, одіславши батька додому, й заспіває разом з будяками вже свою пісню, чогось навіть радіючи, що будякам нема як за ним устигати, хай собі там і стоять, як стояли. А то зразу була думка й будякам цю дальшу дорогу показати, щоб знали, — там на вечір чи на який інший день, коли йому ще цю дорогу долати, матимуть хоч таку втіху побачити його, заспівати тако, як настрій буде, свою будячину чи бур'янову пісню. Але гучніша й гарніша вродиться серед усього цього співу й музики, — думав він, стаючи на якийсь чи то горбик на цьому низу, чи на щось ширше, ніж та канава, й через те немов вище над усим, що перед ним виднілося, — серед усього цього співу й музики (аж немов уголос подумав ще з раз) його пісня-думка, що він до батька признався.

То чом, кажи, тепер не дати волі й собі трохи, тако вільніше обернутися, аж пританцьовуючи на цьому низу, якраз біля хати старого Папського, що й улітку в загаті стоїть, першої з початку вулички, де хати по один бік, а там далі, через подвір'їв п'ятеро, буде й хата його тітки, Гані. З тим присядом аж вернувся виглянути з-поза глиняного урвища, де там батько — стоїть чи вернувся додому, — й якби це ще

стояв, то він, справді, сказав би таким добрим і тихим голосом: "Тат', чо ви не йдете вже?" Не стало батька зверху вулички, й там світ такий вужчий зробився, а туто все, що біля нього, мов пробувало з-під ніг повзти, не даючись ногам, та ще й хвалячись, буцім воно все не земля, а лід якийсь, хмари якісь, до річки пробує тебе односити, наче йому там добріше буде — що до води ближче; певне ж, як воно лід чи хмари які. Хапаєшся за ці нори осячі в глинищі під городами, але подумаєш, як тим осам, що поруйнуєш їм глиняні хатки, й не так осам більшим, а перш їхнім діткам, осеняткам, — то так шкода зробиться за той осячий світ, що аж собі вліз би туди й жив, як оса (хіба мало з ним є осьо — еге, й бідончик, і пляшечка, було б і цього хазяйства на який раз). Проте піде він далі, аж побіжить, лякаючи людей, хто є на подвір'ях, цим глиняним носом та чубом у глині, всією глиняною головою. Казатимуть йому: "Здоров, глиняник, ти чого до тітки йдеш, хіба не було де ближче, чи це ти так боїшся інших містечкових бабів та жінок, що аж вкрай села тебе несе, не знати, за чим". Він би їм хіба не відказав, добре він знав, але що ж це ці дурні хлопці його питаються, як вони всеоднак не повірять, а йому й не треба було їхньої віри, він став та й заплакав, що ті жінки на містечку, ще й його Марія, нічого йому не сказали — "куди йдеш" чи якесь інше слово, а дивилися на нього як на дорослого чоловіка, буцім йому відомо самому, куди йти й що робити, і їхніх порад ну не потребує. От це вони такі жорстокі, що аж бояться його й обзиватись не хочуть, думаючи, який він дорослий і чий він син — тітки ж Ярини. Стерпів на тому містечку, то що ж тепер бгикати, у цьому березі, й скільки не жалій себе, то не вернешся назад, щоб знов піти тією ж дорогою, й знов побачити тих самих жінок, але пройти іншою стежкою, не попід церквою, а до сільради ближче та біля всіх магазинів, а біля молочара наче звернути в бік річки, й якраз би десь опинився неподалік обох жінок, і по-іншому б вони обізвались,

може, перша Ліда сказала б слово. Аж звідси, з найнижчого місця в селі, він трохи ширше побачив того батькового світу, й такий він був йому схожий на осячий, хоч однаково незрозумілий, що той, що той. Торкнеться осьо він і цього бабиного світу й, одійшовши позад нього ще далі, думатиме вже й про цей світ, порівнюючи його з тим, раніше

відомим, — то кінця всьому цьому не буде, як тако не спинятися й аж на край землі йти. Ще голові погано стане, — починав вірити у цю думку й за чиїмсь прикладом, батьковим, може, шукав собі, де зупинитися, щоб більше ну навіть не думати. Йому цей бабин світ щось інше підказував, аж хотілося швидше почути усе й робити, що той світ навчає. Думай тако, що то баба сидить, яка вже нічого не бачить, а ти повітайся до неї, та й вона тобі слово одкаже, а ти далі потупцяєш й думатимеш, що йшов, бачив бабу Секлету, повітався до неї, а вона одказала на добридень, а ти далі пішов, прийдеш до тітки, скажеш, сидить баба Сеіслета й нічого не бачить, але сказав до неї добридень, то вона голову повернула й щось губами поворушила; о, скаже тітка, то це вона тебе не впізнала. Тітка дослухалася його мови й собі сміялася, — це Юіаві ще не таке було. Раз їде з Житомира, думає, баба не бачить, собі мовчки пройшла, в потім чують, комусь баба жаліється, що Клава не повіталася. Ну ти диви на цю бабу, — каже, нічого очам не видно. Йде Клава раз, уже знає, що баба її впізнає, підходить до неї, кладе їй у пелену грушку, хліба житомирського. Та як добре йому не бувало у тітчиній хаті, — колись навіть так хліба печеного закортіло, що дядько Петро посадив його на раму й повіз до себе, а він по дорозі ногою вперся між шпиці, — проте не міг цього разу радіти знайомому духові тітчиної хати, такої під соломою, у якій ще й дід Андрій з бабою Марійкою жили. Бо потреба ж була щось казати — таке, аж од самої думки про це робилося ну незатишно, наче це ти дядько й тобі осьо десь чи на війну, чи ще кудись, і от знаєш, що ніхто вже нічим не поможе, треба та й треба. То хіба тих жінок на містечку не їхня правда була, коли вони думали про нього як про дорослого чоловіка, а йому здавалося, що він ще малий. І за цим великим столом йому так незатишно робилося, хоч іншого разу хотілося тут посидіти, бо щось дадуть, немов аж смачнішого, ніж дома, — пирога з молоком чи борщу з п,ечі (свою ж піч то вони давно розібрали). Але не так би подумав,

що незатишно, — сказав би страшно, бо сидить тут і не може радіти, як ці всі люди за столом, куми тітчині зі станції, й сама тітка, й баба Марійка, — боявся того часу, коли наважиться вимовити слова, сто разів подумані й вивчені напам'ять дорогою. Кожна хвилина цього сидіння

здавалась йому хвилиною-велетнем, якщо згадати батькові хвилини-чекання. Йому здалося, що вже потроху розуміє, чого тітчина кума так на нього поглядає та не така балакуча зробилася. А може, то його позирки щось їй промовляли, хоч він то не думав нічого казати, ні вголос, ні поглядом; або це самі думки його такі виразні, що їх бачать. Аж радісно немов стало, коли станційна тітка до всіх якось, але на нього дивлячись, сказала: "А Славка на мене чогось так дивиться". Й не треба було нічого відповідати, бо знов весело зробилося за столом, — його ж рідна тітка Ганя сказала, що Славка прийшов по молоко й зара буде йти додоми. Але й устаючи з-за столу не з такою важкою душею, він собі дивувався, чого це не вистачило сили висловити завчене. Хоч що-небудь, але щоб це трохи пояснювало оцю страшну обставину, що десь тамо лежить його батько й чекає, а тут сидить ця станційна тітка, яка колись батькові наливала в буфеті й ніколи не казала "Грицю, не пийте", а коли батько попався, то ще й хотіла на нього списати якісь давніші свої нестачі. "Сказав би, ви мені так подобаєтеся", — учила його тітка Ганя, й за цими словами поверталася давня втіха од цієї теплої, запашної хати, аж він сам починав виправдовувати тітчину куму, бо якби ж на ній була якась провина, то це б вона туто не сиділа та не жартувала з ним. Вже й молоко беручи до рук, починав вірити в таку аж несправжність усього пережитого — що батькові нічого не треба, застане його вдома зовсім не такого, як був, й тітка ця ні в чому не винувата, бо вона собі торгувала, а ти як не хоч, то не купуй. Забувся б тако про все на світі, побіг уже не вуличкою, а берегом, та ще тітка чогось не пускає, й не дуже допитуючись од нього, що він ще хотів, але й він з цим молоком як уві сні — не знає, скільки стояв би заніміло. І тут порятунок його перейняв, тітчиними словами питаючись: "Це ви в нас брали?" — "Та то батько щось хтів", — "Скажеш батькові, що в нас нема". Ще коли — ще думаючи про батька, який, замикаючись, брів через хату до свого ліжечка під грубкою, — він жив цим передчуттям відповіді, знаючи, що, якою б вона не був— принесе йому втіху

й полегкість, а ще розуміння виконаного обов'язку перед батьком. І хай там батько й через півроку довідуватиметься в тітки, чи син приходив, — вона скаже, що був, але вона йому не дала, й слухати

навіть не хотіла. А батько й не гніватиметься на тітку Ганю, його більше втішатиме інше: виходячи у муках зі своєї страшної хвороби, він у відповідях і рухах тітчиних шукатиме хоч якоїсь нещирості, щоб потім, усе зваживши, допікати йому. Але й батько, й він, не згадуючи навіть про це, знатимуть уже найголовніше, що їх надовго, аж поки батька знов не кине у непам'ять, зробить мовчазними спільниками: він батькові не збрехав. Диво його брало, чому це тепер треба вертатися до всього того, що мовби належало до пережитого, стало його досвідом; буцім десь там, нагорі, справжніше життя було, якесь простіше, а батько уявлявся йому аж добрішим і зовсім неохочим до цього питва. То що ж він казатиме тітці, як її пожаліє, — всеодно ж немає її донечки Катерини, двоюрідної його сестрички; як це тепер можна знов пережити те, що вже раз пережив (ще лежали вони з сестричкою Любою в ліжечку під грубкою, коли тітка Ганя зайшла з автобуса й сказала, що нема вже Катрусі, — дали сильних ліків, і глисти підійшли до горла; якось дивно так було йому, чого це тітка приїхала сама з Житомира без доці, хоч і неживої)? А це знов дивися й думай, що це не так собі тітка, а жінка, а він мусить ставати таким чоловіком, яким себе трохи оно відчував, й слухати цю жінку, повертатися до чогось незатишного, болючого, — може, до самої думки, яку раніше геть не впускав до себе, про смерть, бо вона навідувалася не з образом когось чужого, не з Катрусею навіть, а з батьком. Можна було втішатися ну ще чим — що баба Секлета яка оно стара, аж вічна, але колись її смерть забере, та це не буде так боляче ні для кого, а от про батька такого собі не дозволиш подумати, бо це буде не проста смерть — насправді довга, і така видна, як вона йде або заглядає коли-не-коли, й нічого не можуть їй заподіяти, не кишнеш, їй-бо, як на курку. Трохи згадуючи ще цих жінок на містечку, порівнюючи їх з цією жінкою, своєю тіткою, він аж починав думати про них усіх як про якусь одну жінку, й навіть не про одну жінку, бо їх докупи хіба складеш, а про дух-жінку, чого й у житті не буває, але про це можна всеодно думати як про жінку, — як вони вміють повертатися до чогось пережитого й знов, згадавши собі пережите, хвилюватися й страждати тепер, як тоді, коли насправді були свідками й причетними до чогось страшного в житті. Він аж не вірив, що можна так просто й чітко почути в собі першу думку, що виникає після глибокого думання,

про яке не дано знати й навіть відчувати, — він подумав, що це, жіноче, аж якось дратує, ну не хотів би не те що стояти туто й слухати ці жалі й повторені страждання душі, а й взагалі хай би такого не існувало, бо ніщо інше так не завдає болю, навіть батьків теперішній стан, як це жіноче; ні від чого так не хотів би втекти, щезнути, як від нього. І от коли треба щось подумати "наперед, знаючи, що так воно неодмінно й буде, й подумаєш, і воно трапляється, то іншого чогось такого й не могло цього разу напроситися: не захочеться йому більш звідти, згори, куди він ще мусить вертатися, злазити в цю долину, де стоїть хата з гарним духом; от би в якій пожити, бо це була така собі спрайжня сільська хата, не така, як їхня, схожа на міську чи на той барак у березі проти школи, — не кортітиме ж навіть настільки, як от тепер, коли він у цій долині, йому кортить нагору, до батька. Прямуючи трохи іншим боком, як він собі назначив ще зразу, — на подив тітчин, — городом, берегом далі, він пробував утішати потроху не тітку Ганю, бо думав, що це їй вертатися знов за стіл до своїх кумів й продовжувати маленьке свято, од якого він одірвав тітку, — втішання його десь поверталося до тієї жінки, у якій щось могло бути й від тітки Гані. Так легше йому було вибиратися з цього заростого й багатого світу, ступати під високими деревами, насадженими дідом Андрієм Прокопчуком, — це був інший світ, не подібний до першого, з густими городами на два боки — баби Прокопчуч-ки та тітки Гані, садком; тут можна було поринути в таку глибину між пеньками й латачем, де не вбувала вода й сухої пори. Тримаючись попід городами, він з якоюсь вивільненою радістю шукав у цих прихованих попід пеньками й латачем прозорих мілких водах досі невідомого йому світу, й це така була радість, що нею можна було виповнити всі інші, знані йому досі, світи, але й така, що тільки й можна самому радіти, й ніхто вже не стане й не зрадіє однаково із тобою. Але й не зрадіє, коли почує іншого разу від тебе цю радість, якої ти зазнав, — не впізнаватимуть з пам'яті ні тих берегів, ні тих закрутів річкової течії, схованої в зіллі та очеретах. Казатимуть

мовби батьковим голосом, де це він ходить, і ще більше штовхаючи до цієї глибини — вже не вод і латача, а самотності твоєї над тими водами й латачем. Не минала ж та радість самотності, коли трохи

впускав у цей новий світ чогось іншого, скажи, забороненого чогось з тих, відомих світів. Це треба ж собі казати, що новий світ не вічний, що десь, як дійде до мосту й зверне вуличкою на містечко, матиме він свій кінець, а там треба бути готовим до знов чогось нового, хоч такого самого старого й відомого, нового хіба тим, що все, чим він там жив досі, і всі, кого знав, вимагатимуть, хто мовчки, хто вголос, од нього вже іншого поводження, може, його всього іншого, — додумає він собі трохи з того недодуманого біля тітки, і в городі пахнючому, й трохи — у березі: у цьому вічному тепер образі жінки, який склався допіру, не було й крихти нічого од його матері, хоч вона могла бути на місці будь-якої з відомих йому жінок й вкладатися у той образ, але інша жінка, не ця, всеодно, будучи його матір'ю, стояла б осібно від цього створеного образу. Й не такі хіба клопоти в його матері, ще, може, більші, ніж у інших жінок, чи як осьо в тітки Гані — сталося, та й; ця без кінця й краю облога батькової свідомості. Чи таке місце тут було, що не зведеш докупи всього, передуманого за півдня. Бо коли ще на тітчиному подвір'ї він міг якось зосередитися на витвореному образі жінки й це його навіть рятувало од чужого болю, якого він не хотів впускати до себе в душу, то тепер, з думкою про іншу жінку, матір, той величний у його свідомості образ мовби почав розпадатися, завдаючи ще більшого болю, ніж був той, раніший, відомий йому задовго до створення образу. Не хочеш, а мусиш втікати з цього зачарованого місця, де все, що раніше ставало аж гармонією в його уяві, тепер намагалося кинутися врозтіч, немов лякаючись його, того, що посмів сягнути на щось недосяжне й неможливе. Ступнувши трохи далі, але ще остерігаючись близько бути до тих високих тополь уздовж Терещукового городу, а ще більше — до кринички, за якою починалося голе місце, з якого видно вуличку на містечко, міст, ріку попід ним, без високого очерету, він зрозумів, що так воно й буде, що не можна вже ніякою силою поєднати ні образу тітки Гані, ні тих жінок на містечку знов ув один образ, що тепер кожна з них сама собі, а щоб поєднати їх чи одним образом, чи осібно кожну з образом цих вод, видних і прихованих, з цим світом затопленої косатої трави, верболозів аж попід городами, але теж у воді, на яких пообвисало торішнє посохле зілля, біле й зовсім неживе, — про це й мови не було. Не міг він зрозуміти й того, чи це справді було остаточним

звільненням од усіх мук і поверненням до всього старого й звичного, тобто звільненням од вигаданих, аж неіснуючих образів та форм; чи це просто переляк і розпач найшов. І він злякався далі розвивати той образ чи образи, щоб не опинитися потім уже всім своїм єством у тому вигаданому світі образів й задовольнятися тільки тим світом образів й тими образами. Думай собі такґця долина десь одійде в небуття, і кожне нове повернення до цих берегів, річки, мосту являтиме кожного разу нові річку, береги, міст, верби попід городами, — тому кожного разу думатимеш про якусь несправжність усенького світу в долині, й аж повіриш, що він існує не насправді в житті, а тільки тоді постає, коли ти цього хочеш, що він, цей світ, є лише маренням твоєї душі. Страшніше було думати, що й той світ, горішній, з конкретними людьми, й горем, і сміхом, куди він мав неодмінно ступити, скільки б не зволікав з кожним новим кроком до того світу, — що й він міг бути лише маревом, спогадом про щось інше, вже досяжне йому, й ще більш реальне, аніж цей буцім реальний світ, де він перебуває своїм тілом. Якщо ж справді не повірити в реальність цього долішнього й того горішнього світу, то залишається лише справжність і реальність того, що в тобі, — цей у тобі світ хоч і завдає більше мук, ніж всенький світ поза межами твоєї душі, одно він здаватиметься справжнішим, ба навіть справедливішим, й тільки в ньому одному знайдеш собі затишок і пояснення хоч би й тому зовнішньому світові. Не знав би він уже нічого втішного і рятівного, то всеоднак залишалося б щось таке, чому назви не пригадаєш, але воно є десь у тобі, — й не думаєш за це, то воно іншим чином вирине й самого тебе здивує своїм існуванням. От хоч би й та пісня, народження якої в собі він так, бувало, лякався, — не така там ця пісня була, що геть нова, може, без мелодії, а одні слова, ще не складені доладу, щоб їм співатися як словам пісні, а от зовсім відома якась, що її або люди співають, або з радіо чути... "Ой сум, сум мені буде..." І от коли немов прокидаєшся зо сну й здогадуєшся, що ця пісня тобі приснилася, перші слова її, а тут треба вже переходити до

іншого світу, протилежного сну, й ти добре знаєш, яке може бути продовження перших, що наснилися, слів, бо відомі вони не зі сну, а вже з твого життя. І от де тебе страх охоплює не від того, що слів не

знатимеш чи це так їх проспіваєш, а що треба поєднувати слова однієї пісні, тільки з різних світів вони прилітають й просяться докупи, а тобі добре відомо, що нізащо, ніколи не доспіваєш тих інших слів, відомих з життя, проте й продовження тим словам, зі сну, теж ніколи не бувати. Й тоді знесамовитілий од такої заборони розум усе одразу одкине, вкладе тобі на вуста зовсім іншу чи то пісню, чи бурмотіння, ні з чим не пов'язану, зі словами, яких у людській мові не чутно, такі перекручені навмисне слова, складені й не з літер, а звуків якихось, і тебе гнів чи розпач навіть не береться, бо віриш, що й така пісня живе у тобі давно, але ти боїшся її виказати; нею ти виправдаєш той свій розпач од невміння виспівати щось відоме — зі сну й з пробудженого стану. Навіть здалося, що відчув, коли ця нова пісенна хвиля принесла й нову втіху та заспокоєння од того, колишнього невміння виспівати, яке готове було осьо знов повертатися, — але інша нова (скажи, думка) течія чи то пісні, чи шуму зринула десь з-під горбів, висловлена у простих і чітких словах, рушила назустріч його безмовній пісні, бажаючи поєднатися з нею. Проте він добре знав, що та горішня пісня вже перемагала з самого початку своєї появи, і він тільки й чекав її першого слова, щоб сприйняти і підхопити навіть не голосом, а очима, пальцями. Нічому б він так не зрадів цеї хвилини, як пісні згори, бо це вона стала продовженням або могла бути продовженням його пісні зі сну — й не тільки тому, що ця пісня залунала навпроти йому, — чутно ж було, хто її співає, тобто з усіх голосів упізнавав він один спів — голос Марії. Але вже не голоси, чутні йому досі, коли він переступав дріт біля кринички, щоб вийти з берега, а жінки рухалися немов навперейми йому, ще не бачачи його, вони вийшли на такий свій шлях — од воріт через моріжок, а потім через вуличку до Маріїного подвір'ячка, вищого над дорогою. Але, побачивши його, жінки надали своєму рухові ще й іншого змісту, й щоб він це відчув, вони йшли тепер не так до Маріїного подвір'я, як — переймаючи його. Така страшна йому раніше дорога, хоч це була зовсім не дорога, а стежечка попід гору, до Маріїної хати брала сама й просилася під ноги, але він продовжував вірити, що не хитрощі цих жінок, а ще та пісня, якої не стало чутно у цьому краї, але яка лунала для нього, — що це вона вела його попід гору, та зовсім не до містечка, а в той жаданий стільки років затишок, про який можна було тільки мріяти, бо всі інші затишні

куточки — візьми оно тітчину хату — одтулялися йому, чи ще як він був зовсім маленький, чи осьдо-го як дідуньо, перестарок. Ще більше сухеньким та меншим себе почував проти цих жінок, які випливали з того безмежного моря свята й духової музики (так собі згодом хотілося знати), — але тепер думав, що жінки могли перед ним появитися тільки в пісні, бо вона ще жила й була дійснішою й правдивішою, ніж самі живі жінки. Не бачиш, хто тут, куди тебе виводять, але все його маленьке єство згорталося до ще чогось меншого і сухішого, аж не чути самого себе, та й він повірив, що сором, якого зазнав колись із приходом тітки Марії, й собі змалів і зсох, мовби й не було або він перевтілився у щось інше, — хотілося думати, в цих жінок, й мав вже не таке мале й сухе, яким був досі, а щось велике й вогке, що неодмінно хотілося прикласти до того, що його оточувало, — жінок, ще чогось невидного, такого, про яке скажеш, як про давню й тепер аж несправжню луну пісні або думки про неї. Добре знав, чого йому коштувала та недавня перемога на містечку, але це знання хіба ж було його, коли воно залишилося десь за межами того дальшого світу, в якому панували немов одні просвітлені неглибокі води, — знаття було іншим чином, до чого він довмівся давно; коли думка швидша стане, ніж ти її встигнеш відчути в собі й запам'ятати, знаєш, що вона відбулася й знов десь помандрувала — в тобі чи поза тобою, — й таке знання або втішало до знемоги, даруючи розуміння могутності й вічності, або кидало в якусь нетяму. Однаково він тепер міг відчувати й ту втіху, й ту нетяму, бачачи свою притлумлену волю й дитячу аж немічність; тлумило його не щось одне, пов'язане або з жінками, або з тією оселею, до якої вступали його босі ноги (вступали на глиняну долівку першої кімнатки, й це його навіть не злякало, бо було продовженням дотеперішньої ходи по землі й по травах), — притлумлювало одразу все те, чим' він міг досі пишатися як перемогою. Ще можна було втішати себе так; цей переможений його стан не є якимось винятком продовж усенької дороги до батька, а буцім допомагає подолати всю іншу відстань, однаково

радісну й тривожну, — радісну од розуміння виконаного обов'язку й тривожну, що виконаний у своїх очах обов'язок стане ще більшим тягарем для них обох з батьком, бо вимагатиме іншого продовження,

іншого шляху, коли не цього дня, то наступного, хай-но мати залишить їх удвох у тому страшному світі великої хати, яка стала для одного аж тимчасовим притулком, а для іншого — неминучим, остаточним центром блукань і повернень. Тішачи себе тим, що його щастя полягало в цих простих спершу хитрощах, а потім і в одвертій мові, з якої йому зрозумілі були одні якісь слова, — ходім-но з нами, чо ти надувся, — й то належали вони зовсім не Марії, бо вона б такого ніколи не знала йому сказати, — він потроху переконувався, що те щастя сховане в іншому — не у мові й рухах, не у їхній спільній згоді іти разом, а в тій мовчазній злагоді, що мовби нізвідки прийшла до них обох, до нього й Марії, несучи з собою прощення, ба навіть радість прощення усім можливим гріхам. Або й не гріхам зовсім, а мукам, до яких могли довести ті можливі й неможливі гріхи, які навіть можуть приносити солодку втіху наодинці, але стають справді гріхом, коли про це дізнається ще хтось. Таке прощення втішне от не тим, що вміщається у словах, — воно починалося справді нізвідки, якщо можна так означити все те, що вступало у його душу з хвилями пісні, ще не чіткими образами жінок, спільною ходою до того заповітного куточка землі, названого просто Маріїною хатою. Це прощення ставало й чимсь зовсім конкретним, чітким серед усієї загадковості цього куточка, — воно проступало в близьких, і знайомих, і рідних обличчях усіх, хто перебував біля нього, й найбільше — в Маріїному обличчі, яке своїм виразом потроху втрачало те велике й вогке, що лякало немов, хоч і притягувало спочатку, й набувало того меншого й сухішого, такого властивого йому самому. Й коли цей образ остаточно зробився для нього реальним й мовби втіленим у самого себе, що годі розрізнити, де він, а де вона, коли він зрозумів, що все, що навколо нього спочатку, а тепер і навколо них обох, — це не таке собі середовище радості, пісні, музик, це щось єдине, готове їм допомогти у їхній мовчазній розмові, готове зникнути заради продовження їхньої розмови, — він з подивом відчув, що ця радість спілкування неодмінно набере якогось іншого змісту, вступить у те, вже таке аж небажане, якому ймення дія, й тоді він буде неспроможний продовжити всю цю радість лише завдяки своїм зусиллям, яких од нього чекатимуть, щоб, зрештою, впало напруження од цілого важкого дня, яке не тільки він носив у собі, а яким були переповнені й інші, кого він

знав, — й він не знайшов іншого способу, як одступити, вдати остаточно переможеного й прийняти з цих багатьох жіночих рук, як вияв загальної схильності, а йому здалося, що саме з рук Маріїних, цю наповнену пляшечку; відступити, вже нікого не вдаючи з себе, глибоко заховавши в собі радість відкриттів, зроблених допіру, спокійно прийняти радість прощення, яке линуло від Маріїного образу, що тепер немов затьмарював своєю реальністю якийсь справдешній її образ, відомий тільки йому, й уже рішучіше ступити за край знов чогось невідомого, несучи свою поразку як найбільше досягнення цього дня.

1986р.